

ТРЕБАЛО ЈЕ СВЕ ТО ИЗДРЖАТИ

Затвор у Тадића магацину није био размера Бањице и сличних логора, али се у поступцима и суровости режима није битније разликовао од њих. О томе сведоче бројне изјаве преживелих заточеника и других очевидаца, али и други докази. Један од њих садржан је и у чињеници да овде није постојао никакав службени документ који би регулисао начин поступања према затвореницима. Зато је свако имао право на њих, без обзира да ли је био стражар, иследник или било који други намерни посетилац ове куће патње. Свако је према сопственом нахођењу могао да прописује кућни ред и поступке према затворенику.

На почетку затвореници су држани по цео дан у затвореним просторијама. Касније су им почели дозвољавати по један излазак напоље. То време углавном су користили за умивање или обављање других физиолошких потреба. Временом су постали нешто попустљивији па су им омогућавали нешто дуже задржавање на чистом ваздуху. Али то и могуће шетње по самом магацину нису биле довољне. Зато су ти изласци и одласци на радилиште многима добро дошли да протегну утрпеле ноге. Мада су знали да Немци те њихове изласке и шетње користе и за оопствено иживљавање, све су то подносили ћутке и наетојали да очувају људско достојанство. Уз то било им је јасно да ни у магацину и овако немају мира. Ноћ која, иначе, у нормалним приликама служи за одмор, овде је редовно дочекивана са страхом и зебњом. Немци, четници и жандарми имали су обичај да се увече негде запију у граду, па да у касним ноћним сатима упадну међу затворенике и да их премлате без икаквог разлога.

Како зграда није наменски грађена за затвор, већ за магацин, то су смештајни и хигијенски услови у њој били веома лоши. Ако се томе дода и чињеница да је овде на врло малом простору боравило преко 360 затвореника, који нису имали ни где сести а камоли се опружити и лећи, онда се бар донекле може стећи слика о тим условима. Најчешће већина њих није ни спавала, а они који су уопевали да заспе, обично су то чинили седећи шћућурени једни до других на дашчаном поду. Уз све то треба имати у виду

и чињеницу да су у Тадића магацину боравили у другој половини новембра, а да магацин није загреван.

Сећајући се тих тренутака, Миленко Смиљанић, између осталог, каже:

„ . . . Пошто су у магацину биле постављене пећи, Вратислав Јаворшек, ученик из Ужица, оваки дан је доносио бреме дрва за ложење ватре иако су то Немци строго забрањивали. . . Због тога је добијао батине. Говорио је да се све мора чинити и трпети за другарство да би се само преживело. . . ”

Храна коју су добијали није била довољна ни количински, ни ти је имала било какав укус и мирис. О квалитету те хране и поступцима према заробљеницима доста говори и ова изјава Милорада Савића²:

„ . . . Једном су нам дали неки купус који је куван у поцинкованим казанима, па смо од тога готово сви добили пролив у току ноћи. Звали омо стражара и тражили да нас пусти у клозет, али он је био пијан и није хтео да нам отвори врата и да нас пусти напоље. Зато смо били принуђени да прво напунимо кибле, а затим и ћасе, чиније и друге судове у које смо примали храну. Пред зору смо опет звали стражара. Истерао нас је на чеому да оперемо судове. Неки су прали те судове а многи су после тога побацали своје порције. Касније су их Немци због тога испребијали. . . ”

Велика концентрација људи на малом простору и чињенице да су многи од њих били у ритамима, да рубље по ко зна колико дана нису мењали, да није било услова ни за њихово прање а и да се не говори о купању, показује да су хигијенске прилике у магацину биле ужаене. Временом овде су се нагомилали и разни отпадни материјали па се стварао непријатан мирис који се ширио по целој згради. Са овим смрадом појавиле су се и ваши и други непожељни инсекти.

Немачки војници и њихови сарадници сваког дана измишљали су нове методе мучења. Веровали су да сваки циљ оправдава употребу било које средства. Излагали су их психичким и физичким мучењима, изнуравању глађу и батинама. На том послу имали су несобичну помоћ и подршку четника, љотићеваца, недићеваца и других народних изрода. Они као да су се надметали у доказивању своје послушности према окупатору и примени најразноврснијег арсенала садистичких метода мучења. Нису им дозвољавали ни да код себе задрже парче хартије и оловку, јер су сматрали да и то може бити врло опасно. Овде је владао режим страве и

1. Изјава Миленка Смиљанића, Титово Ужице, Историјски архив Монографско-мемоарска грађа, број 647/3.

2. Милорад Савић Миндо: Преживео сам ваљевско стрељање 1941. године, Титово Ужице, Историјски архив, Монографско-мемоарска грађа, број 647/1.

ужаса. Измучити младог човека, извадити му душу, па га онда тако унакаженог усмртити — изгледа да је био главни задатак који су себи поставили.

Појединци нису успели да издрже та злостављања. Копнили су и психички пропадали у аветињским одајама смрти. Пре свих престало је да куца срце Драгомира Жунића, обућарског радника из Горњег Милановца. Он је умро 27. новембра 1941. године у згради Тадића магацина.³ За разлику од њега други су преживели све те патње, али су код неких од њих остале дубоке и трајне последице у њиховој психи.

Право је чудо како ти крајње нехигијенски услови, слаба исхрана, злостављање и робовски рад нису довели до појаве епидемије неке болести. То је утолико чудније ако се зна да су сви ови људи били и без елементарне здравствене заштите и медицинске неге. Једни су другима привијали облоге да би залечили убијена места или отворене ране. Изгледа да је једино краткотрајно задржавање људи на овом месту био једини разлог што није дошло до неке епидемије.

Ни нечувени терор није потпуно сломио ове људе и њихову жељу за животом. Све патње су стојички подносили, јер су се надали да ће овај пакао ипак преживети — да ће их Немци упутити у неки од својих концентрационих логора широм земље или депортовати у иностранство. Уз све то често су размишљали и о могућности евентуалне размене за заробљене немачке војнике. Те њихове наде подгрејавале су и четничке приче са Равне горе да се у Боговађи и Марковој Цркви припрема логор и да ће бити тамо спроведени. Многи од њих су доказивали да је живот у раздобљу великих друштвених превирања и неопходних револуционарних промена увек био тежак, да је нужно да се и они у извесној мери жртвују за те промене. Зато су тежили да између себе успоставе што присније и чвршће контакте засноване на међусобном другарству, разумевању и уважавању.

С обзиром да су се међусобно мало познавали јер су у затвор доопели из разних крајева, трудили су се да се пре свега упознају, потпомогну и стекну поверење једни у друге. Размењивали су мишљења о најважнијим питањима и договарали се како треба да се понашају у кризним ситуацијама, итд. А када би неко од њих добио поклон, делили су га на равне делове. Све то значајно је доприносило јачању међусобног поверења и разумевања, подизању борбеног морала, патриотске свести, одговорности и будности.

О атмосфери која је тада владала у Тадића магацину Милован Мића Радојевић каже:⁴

3. М. Браловић, н. д. схр. 302.

4. Сећање Милована Миће Радојевића, објављено је у листу *Напред*, број 624, од 22. октобра 1960. године, под насловом *Сећање на издају нетника Драже Михаиловића када су предали Немцима 367 партизана и родољуба*.

„ . . . Пошто је међу нама било непознатих људи из разних крајева, а како смо сви били у једној просторији, било је врло тешко нешто организовано радити. Ипак смо успели да се некако окупимо и договоримо о држањима на саслушањима, јер четници никакав други материјал нису уз нас доставили. Нити имају података како и где смо заробљени. Врло често били смо на окупу: Жика Гајић, Бора Аганацковић, Божа Максимовић, Радивоје Радовановић, Славко Ступар, Александар Чворовић, Радоје Радојичић, Пера Поповић, друг Бјелица и ја, договарајући се о покушају бекства и држању пред непријатељем...”

Иако овде није било услова за организован политички рад, затвореници су се окупљали и удруживали у мање групе, попут ове о којој говори Милован Мића Радојевић, међусобно дискутовали о разним стварима, правили прогнозе о даљој судбини, разговарали шта би могли учинити да им живот буде лакше и подношљивији. Најчешће теме њихових разговора односиле су се на актуелну војну и политичку ситуацију код нас и у свету. Наравно, нису их могли ни мимоићи разговори о минулим догађајима у којима су и сами учествовали, херојском држању својих познатика и ономе што их очекује.

У паузама између два саслушања маштали су о томе какав би допринос у овим условима могли дати коначној победи над фашизмом. Насупрот њима било је и оних, истина малобројних, који су у тренуцима очајања тешко патили и проклињали своју злослутну судбину. Да би генерацијама које иза њих долазе ставили до знања да су и они постојали, на дашчаном поду и дрвеним стубовима у Тадића магацину урезивали су своје иницијале, од којих су неки сачувани и до данашњих дана.

Заточеници Тадића магацина повремено су неговали часове критике и самокритике. Нису то били класични школски часови, већ разговори које су иницирали искуснији комунисти. Том приликом млађима је говорено шта их све може снаћи, саветовани су како треба да се држе на саслушањима пред клаоним непријатељем, а указивано им је и на пропусте и слабости које су испољили. Тако је, између осталих, Милош Браловић⁵ забележио и ову изјаву Боривоја Боре Атанацковића, инжењера агрономије и прекаљеног члана КПЈ из Ваљева:

„ . . . Другови, сви се ми налазимо у истој ситуацији и морамо један другог разумети. Знам, глад — то је нешто најгоре. Али не смемо мислити само на себе. За нас је важна ствар како се наша борба, коју смо започели, развија. . . Како она напредује после ове четничке

издаје. . . Ми се једино са те стране можемо надати слободи. Није немогуће да нас другови ослободе. Никад не треба губити наду у своје другове. Ако смо ми пали у ропство, наша борба није пропала. Наша слободна територија и даље постоји. . ."

Ова његова изјава побудила је интересовања и изазивала живе коментаре затвореника.

Једне вечери, у разговору са својим друговима Милутин Тодоровић, профеоор и предратни партијски радник из Крагујевца, помало узбуђен, говорио је, из дубоког убеђења, онако како се и понашао у свакодневном животу:

„Другови, без обзира на ситуацију у којој се налазимо, не смемо заборавити ко смо, ни ко је с нама. Борци смо једне револуције у беокрајно компликованој борби. . . И кад нас заробе, муче, саслушавају, пребијају, стрељају, не смемо заборавити да борба не престаје тиме. . . Она се, другови, наставља без обзира шта ће се са нама овде, колико нае има, и нашим малим и згрченим телима, десити. . . Ми морамо бити толико свеони да и овде у овом прљавом магацину треба да наставимо борбу. Морамо показати хитлеровцима и свим издајницима да смо и разоружани и затворени несаломиви, да нам је и без оружја дух несаломив. Да ће се пре они, агресори, освајачи, поколебати него ми, народни борци. Сваки од нас треба да има на уму: Ја оам борац, пролетерски борац, народни борац, па био везан, окован, згажен, стрељан. . . Док му год меци не изрешетају груди, мора да мисли на то. . .”⁶

Ови разговори, пре свега, нису дозвољавали да се људи поведу у себе и затворе у оопствену љуштуру. А зна се да људи у таквим ситуацијама западају у очајања и пред очима не виде ни једну светлу тачку која би им могла пројектовати будућност и послужити као путоказ да се изађе из ње. Уз то, они су код појединаца отклањали ситније недостатке као што су себичност, равнодушност, колебљивост, губитак вере у будућност итд. . .

Овакви разговори посебно су доприносили развијању добрих међуообних односа и веза, на бази искреног другарства и пријатељства, који су се најчешће зачињали над тешким призорима свирепог мучења. Поред тога, они су доприносили јачању воље за животом и убеђења да човек само са здравим патриотским духом и јаким борбеним моралом може успешно да савлада све препреке, па макар оне биле саздане од оваквих патњи и ужаса којима су они били изложени.

6. М. Браловић: *Рањено срце*, стр. 237.